

Кравчина Т. Рефлексивна позиція педагога: методи і прийоми рефлексії педагогічної діяльності. *Освіта. Інноватика. Практика*, 2022. Том 10, № 7. С. 39-43. DOI: 10.31110/2616-650X-vol10i7-006

Kravchyna T. Refleksyivna pozytsiia pedahoha: metody i pryomy refleksii pedahohichnoi diialnosti [Reflective position of the teacher: methods and techniques of reflection of pedagogical activity]. *Osvita. Innovatyka. Praktyka – Education. Innovation. Practice*, 2022. Vol. 10, No 7. S. 39-43. DOI: 10.31110/2616-650X-vol10i7-006

УДК 378.147.091.31-051

DOI: 10.31110/2616-650X-vol10i7-006

Тетяна КРАВЧИНА

Хмельницький національний університет, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-8407-6667>

tkravchyna@gmail.com

РЕФЛЕКСИВНА ПОЗИЦІЯ ПЕДАГОГА: МЕТОДИ І ПРИЙОМИ РЕФЛЕКСІЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Актуальність проблеми формування рефлексивної позиції майбутнього педагога зумовлена тим, що домінуючими у суспільстві стають загальнолюдські орієнтири. Сьогоднішня освіта орієнтована на гармонійний розвиток особистості та загальнолюдські ідеали, дедалі більшої актуальності набуває гуманістичний підхід до виховання, все перераховане вище і обумовлює об'єктивну необхідність змін у професійній підготовці майбутнього педагога. В даних умовах потрібен пошук іншого змісту діяльності педагога, впровадження нових методів і технологій його роботи. Проблема розвитку у педагогів рефлексивних навичок як професійної компетенції особливо актуальна і вимагає вирішення нових методологічних завдань для освіти, а також висуває нові вимоги до рівня компетентності фахівців. Матеріал статті висвітлює різні аспекти рефлексії педагогом своєї професійної діяльності: рефлексію, рефлексивність, рефлексивну позицію, професійну рефлексію, рефлексивну культуру. Особливу увагу автор приділяє методам та прийомам розвитку рефлексивної культури педагогів з використанням можливостей освітнього середовища. Автор виходить із того, що запропонований формат найбільше відповідає особливостям рефлексивного процесу та завданням професійного становлення педагогів. Для досягнення зазначеної мети використані наступні теоретичні методи та методики: аналіз (з метою вивчення окремих частин); синтез (об'єднання частин в ціле); порівняння (визначення відмінностей та подібностей); абстрагування (виділення в об'єкті основних значимих ознак і відхилення несуттєвих); формалізація (викладення знань у вигляді понять, суджень, розробок). Також використані інтерпретаційні методи дослідження, які орієнтовані на пояснення отриманих результатів з точки зору первинних припущень, інтеграцію отриманих емпіричних закономірностей у єдину наукову картину світу. Перспективи подальших досліджень полягають у діагностиці стану сформованості рефлексивної позиції майбутнього педагога та розробленні програми тренінгу з формування цієї якості у вчителя під час викладання дисципліни.

Ключові слова: педагогічна рефлексія; рефлексивна культура; освітнє середовище; рефлексивна позиція особистості; рефлексивний цоденник.

Tetiana KRAVCHYNA

Khmelnytskyi National University, Ukraine,

<https://orcid.org/0000-0001-8407-6667>

tkravchyna@gmail.com

REFLECTIVE POSITION OF THE TEACHER: METHODS AND TECHNIQUES OF REFLECTION OF PEDAGOGICAL ACTIVITY

Abstract. The relevance of the problem of forming a reflexive position of the future teacher is determined by the fact that universal human orientations are becoming dominant in society. Today's education is focused on the harmonious development of the personality and universal ideals, the humanistic approach to education is gaining more relevance, all of the above determines the objective necessity of changes in the professional training of future teacher. In these conditions, it is necessary to search for a different content of the teacher's activity, to introduce new methods and technologies of his work. The problem of the development of reflective skills among teachers as a professional competence is particularly relevant and requires the solution of new methodological tasks for education, as well as puts forward new requirements for the level of competence of specialists. The material of the article highlights various aspects of the teacher's reflection of his professional activity: reflection, reflexivity, reflective position, professional reflection, reflective culture. The author pays special attention to the methods and techniques of developing the reflective culture of teachers using the opportunities of the educational environment. The author assumes that the proposed format best corresponds to the features of the reflective process and the tasks of professional development of teachers. The purpose of the article is to define and substantiate the essential characteristics of the concept of "reflective position of the teacher" by creating an innovative and reflective educational environment. The task of the article is to analyze the components of the studied concept, namely: "personal position" and "reflection", to determine their content and essential characteristics. To achieve this goal, the following theoretical methods and techniques were used: analysis (for the purpose of studying individual parts); synthesis (combination of parts into a whole); comparison (identification of differences and similarities); abstraction (selection of the main significant features in the object and rejection of non-essential ones); formalization (presentation of knowledge in the form of concepts, judgments, developments). Interpretive research methods are also used, which are focused on explaining the obtained results from the point of view of primary assumptions, integrating the obtained empirical regularities into a single scientific picture of the world. Prospects for further research consist in diagnosing the state of formation of the reflexive position of the future teacher and developing a training program for the formation of this quality for the teacher during the teaching of the discipline.

Keywords: pedagogical reflection; reflective culture; educational environment; reflective personal position; reflective diary.

Постановка проблеми. У зв'язку з оновленням національного державного стандарту, професіоналізм педагога проявляється у його компетенції та навичках, завдяки яким його професійна діяльність якісно здійснюється. Виходячи з цього, для підвищення його кваліфікації та педагогічних навичок, формування рефлексивної позиції у підготовці педагога є необхідною умовою.

Результативність вирішення психолого-педагогічних завдань визначається багато в чому формуванням рефлексивної позиції, яка є необхідним етапом процесу професійної готовності фахівця. Рефлексивна позиція стає важливим механізмом успішної професійної діяльності педагога, адже йому необхідно бути готовим до можливих змін у роботі, розуміти довкілля і себе, займатися постійною самоосвітою. Формування рефлексивної позиції у професійній підготовці має сприяти обліку індивідуальних особливостей, допомогти вести самостійну оцінку педагогу своєї діяльності та її результатів.

На сьогоднішній день спостерігається нестача наукових досліджень, які розкривали як прикладні, так і теоретико-методологічні аспекти розвитку та становлення рефлексивної позиції майбутнього педагога, як суб'єкта педагогічної діяльності у процесі професійної підготовки.

Мета статті – визначити та обґрунтувати сутнісні характеристики поняття «рефлексивна позиція педагога» шляхом створення інноваційно-рефлексивного навчального середовища.

Завдання статті – піддати аналізу складові досліджуваного поняття, а саме: «позиція особистості» і «рефлексія», визначити їх змістове наповнення та сутнісні характеристики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В психології і педагогіці термін «рефлексивна позиція» не має однозначного визначення і розглядається у різних аспектах: як вказівка у ставленні до самого себе, власних перспектив, соціальної значущості; виражається у самопошані, бажанні підвищити самооцінку і соціальний статус; як компонент рефлексивної культури особистості [2]; чинник формування професійно-ціннісних дій майбутніх учителів [10]; готовність суб'єкта до осмислення навколишньої дійсності і себе; готовність до подальшої діяльності, що ґрунтується на сформованих ціннісних орієнтаціях [4]; здатність суб'єкта до осмислення життєвих реалій, співвіднесення їх з установками, поглядами, уявленнями на основі свого життєвого досвіду і здатність застосовувати цю систему відносин в нових способах діяльності [12]. Проте, у сучасній теорії і практиці професійної підготовки недостатньо розробленими залишаються питання методів і прийомів рефлексії педагогічної діяльності як однієї із значущих складників особистісного й професійного становлення.

Методи дослідження. Для досягнення зазначеної мети були використані наступні теоретичні методи та методики: аналіз (з метою вивчення окремих частин); синтез (об'єднання частин в ціле); порівняння (визначення відмінностей та подібностей); абстрагування (виділення в об'єкті основних значимих ознак і відхилення несуттєвих); формалізація (викладення знань у вигляді понять, суджень, розробок). Також використовувалися інтерпретаційні методи дослідження, які орієнтовані на пояснення отриманих результатів з точки зору первинних припущень, інтеграцію отриманих емпіричних закономірностей у єдину наукову картину світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Рефлексія – це форма активного аналізу та осмислення різних змістів свідомості, діяльності, спілкування. У цьому плані пасивної рефлексії немає. Але вона може бути стихійною, несистемною, у тих ситуаціях, коли цілеспрямовано не організована.

Прикладом упорядкованої рефлексії є професійна рефлексія. Вона проявляється у вигляді адекватного розуміння ситуації, що склалася, вмінні орієнтуватися в ній і прогнозувати майбутні зміни, бачити і оцінювати альтернативи, вибирати цілі та конструктивні можливості, приймати рішення і будувати на їх основі стратегії та тактики їх оптимальної реалізації. Упорядкована рефлексія включає: процес усвідомлення фахівцем свого стану та можливих засобів; осмислення своєї поведінки та діяльності; можливість по-новому осмислювати та долати проблемні ситуації; виходити із внутрішніх та зовнішніх конфліктних станів; будувати та підтримувати відносини, ставити та вирішувати практичні завдання, що ведуть до успіху [9].

Вчитель, що володіє професійною рефлексією, може розвивати і регулювати педагогічну діяльність, коригуючи її як на стадії планування своїх дій, так і під час їх здійснення [5].

Професійна педагогічна рефлексія має свою специфіку. Зазначимо, насамперед, що у процесі педагогічної рефлексії вчителю важливо усвідомлювати себе у всій складності особистісного та професійного розвитку, і водночас сприймати при цьому іншу людину (учня, колегу тощо) як цілісну, унікальну особистість. При цьому рефлексії зазнає не лише сама діяльність, а й комунікативні засоби, що використовуються у процесі педагогічної взаємодії чи професійних комунікацій.

Таким чином, педагогічна рефлексія – це не просто знання чи розуміння вчителем самого себе, а й з'ясування того, як інші знають та розуміють його особистісні особливості, емоційні реакції та когнітивні уявлення. Це свого роду процес подвоєного дзеркального взаємовідображення суб'єктами один одного, змістом якого виступає усвідомлення перебігу педагогічної діяльності, відтворення особливостей один одного. І чим вище рівень сформованості рефлексивних умінь у вчителя, тим він

більшою мірою готовий до зміни суб'єктивної системи установок відповідно до ситуації, що змінюється [1].

Педагогічна рефлексія проявляється у здатності вчителя займати аналітичну позицію стосовно своєї діяльності, критерієм оцінки якої стає результат діяльності учня [11]. Аналіз та оцінка вчителем своєї діяльності спонукає його вносити до неї необхідні корективи та підтримувати високий рівень її ефективності.

Психологічний зміст педагогічної рефлексії відображено у її внутрішньої структури, яка представлена у двох планах: операційному і власне особистісному.

Останній, в свою чергу, представлений двома компонентами:

1) професійно-особистісна суб'єктна орієнтація вчителя у його діяльності, тобто його центрація на учні як головному, що складає педагогічну ситуацію;

2) суб'єктна включеність вчителя в рефлексивну ситуацію, що реалізується через усвідомлення та осмислення ним своєї причетності та відповідальності за результат діяльності учня [7].

У рефлексивних практиках на перших етапах «входу» у рефлексію доцільно поставити такі питання, як: що відбувається?; що зі мною?; що я роблю і чому?

Іншим ефективним способом є прояв одного з механізмів психологічного захисту – раціоналізація (інакше кажучи, коли людина усвідомлює проблемний характер ситуації, у якій вона опинилася). Відчуте, пережите і усвідомлюване протиріччя породжує свого роду зміна «темпу внутрішнього життя». Поточний психічний процес якби завмирає, і людина сама від себе фактично отримує можливість відрефлексувати себе та ситуацію.

На вищому рівні рефлексія викликана необхідністю фіксації зупинки, яка сталася і самого зупиненого процесу з метою виділення проблеми. При цьому така фіксація реалізує ставлення людини до предмета рефлексії. Цей рівень зазначено у роботах Л. М. Мітіної. Вона зазначає, що подібна фіксація породжує свого роду роздвоєння, поляризацію рефлексивного процесу і веде до більш повного усвідомлення проблеми [6].

Наступний етап рефлексивного процесу – аналіз, який може набути форми внутрішнього діалогу, та рішення, яке може мати форму висновків чи намірів діяти певним чином.

І аналіз, і рішення як етапи рефлексивного процесу співвідносяться зі структурою рефлексивної думки, яка включає:

- з'ясування для себе фактів, які підлягають аналізу;
- осмислення основних ідей та принципів, що лежать в їх основі;
- аналіз усіх складових компонентів цієї ситуації;
- синтез знань та ідей для прийняття рішення, оцінка прийнятого рішення.

Інший підхід до розуміння механізму рефлексії представлено у дослідженні Н. І. Гуткіної (1982) [3]. Визначаючи рефлексію як дослідницький акт, який спрямований людиною до себе як суб'єкта життєдіяльності, вона виділяє у його структурі два необхідні компоненти: інтроспекцію і децентрацію.

Під інтроспекцією мається на увазі зосередженість індивіда на своїх психічних процесах і переживаннях, внаслідок чого він може відзначити ті чи інші зміни у їхньому протіканні. Проте нового знання про себе шляхом інтроспекції людина не отримує. В інтроспекції автор вбачає лише одну із складових умов виходу у власне рефлексивний процес. Іншою умовою є децентрація, тобто вихід індивіда у сторонню позицію по відношенню до поточної психічної активності. Сплав інтроспекції з децентрацією є початком рефлексивного процесу. У цьому смислі механізм рефлексії співзвучний ідеї С. Л. Рубінштейна, який визначав її як здатність людини подумки виводити себе за межі безпосереднього процесу життя, зайняти позицію поза нею для судження про неї [8].

Як приклад можна навести два такі рефлексивні щоденники, які пов'язані з ідеями саморегуляції та цілепокладання.

Практичне завдання 1

Рефлексивний тижневик

Спробуйте протягом тижня заповнювати щоденно рефлексивний щоденник. Що ви помітили? Які висновки можете зробити? З якими труднощами ви зіткнулися і завдяки чому ви змогли впоратися з ними?

Такий рефлексивний щоденник можна заповнювати щодня чи щотижня (таблиця 1).

Практичне завдання 2

Рефлексивний щоденник (модифікація рефлексивного практикуму А. А. Бізяєвої, 2002).

Шановний колега!

Ви підготували та провели урок з теми (використовуючи новий прийом, вирішуючи конкретне навчальне завдання, починаючи нову тему, орієнтуючись на конкретну групу школярів тощо). Пропонуємо повернутися до нього ще раз. Уважно прочитайте та поміркуйте над такими питаннями.

Не поспішаючи після уроку, чесно (перед самим собою) і відкрито (ваші роздуми та висновки – тільки для вас) спробуйте відповісти на них. Ви можете вибирати будь-які питання і в будь-якому

порядку (пропонуємо вибрати не менше 5-6 питань). Щоб ця робота дала якісний результат, приділіть цьому достатньо часу. Ми рекомендуємо вам використовувати так званий рефлексивний щоденник, завдяки якому ви зможете почути від себе підказки для себе. Такий діалог із самим собою, зафіксований письмово, багато в чому оберігатиме вас від труднощів і повторюваних помилок у майбутньому і дозволить закріпити знайдені вами методичні або дидактичні «родзинки», які збиратимуться у вашій професійній скарбничці. Отже, переходимо до питань (нагадуємо, ваше право – вибрати для обдумування питання, що найбільш «стосуються» вас).

Таблиця 1

Рефлексивний щоденник

Дата			
Ранок			
Дякую за:		Мене хвилює:	
1		1	
2		2	
3		3	
Пріоритети на сьогодні	Розклад		Завдання
Підсумки дня			
Мої перемоги		Хочу покращити	
1		1	
2		2	
3		3	

1. Чи сталося щось особливе під час уроку? Якщо так, то що саме й чому?
2. Чи навчилися мої учні чогось на занятті? Якщо так, то завдяки чому? Якщо ні, то чому?
3. Чи вдалося мені володіти дисципліною у класі? Які з моїх прийомів щодо підтримання порядку на уроці працювали краще, а які гірші? Чому? Що варто зробити інакше?
4. Чи була моя стратегія уроку успішною? Як можна було б побудувати урок інакше, щоб зробити його ефективнішим?
5. Наскільки добре мій урок спирався на знання, досвід та інтереси учнів? Як можна це зробити краще?
6. Наскільки гнучко я зумів адаптувати хід уроку до відповідей учнів та їхньої поведінки під час виконання завдань?
7. Наскільки об'єктивно я оцінив навчальну роботу учнів? Чи достатньо зрозуміло для учнів я коментував поставлені позначки? Як оцінки впливали на настрій учнів, весь перебіг уроку?
8. Чи вдалося мені керувати власним емоційним станом протягом усього уроку? Якщо ні, то чому? Що мені треба враховувати у майбутньому?
9. Що мені було найважче на занятті? Що вимагало від мене особливих зусиль? Чому? Що слід зробити наступного разу за таких обставин?
10. Наскільки ефективні прийоми навчання, які я використовував? То, чому навчилися діти справді пов'язане з тим, як я їх навчав, чи частково? Що мені варто врахувати на майбутнє?
11. Чи можна було провести цей урок інакше? Якщо так, то як саме? Якій частині уроку слід приділяти більше значення: змістовній, методичній, емоційній?
12. На які мотиви своїх учнів я спирався на занятті? Чи враховував я їхню внутрішню мотивацію чи залучав в основному зовнішні стимули? Як можна було ще спонукати їх до навчання та успіху?
13. Що нове я зрозумів і усвідомив у мистецтві навчання внаслідок цього уроку? Який корисний для себе досвід набув, аналізуючи себе і цей урок? Що мені потрібно зробити, щоб стати успішнішим учителем?

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у досліджуваному напрямі. Рефлексія сприяє успішній організації особистістю професійній діяльності. Суб'єкт буде цілеспрямовано і самостійно проявляти рефлексивну позицію за умов використання рефлексивних знань, умінь та формування внутрішньої усвідомленої готовності, що визначає стійку систему відносин особистості до власної діяльності, до самого себе, як суб'єкта майбутньої професійної діяльності, до інших суб'єктів навчальної взаємодії, і водночас рефлексувати до змін, які відбуваються в освітньому просторі. Така готовність, на наш погляд, визначає рефлексивну позицію педагога.

Перспективи подальших досліджень полягають у діагностиці стану сформованості рефлексивної позиції майбутнього педагога та розробленні програми тренінгу з формування цієї якості у вчителя під час викладання дисципліни.

Список використаних джерел

1. Аверина, М. Н. Структура общепрофессиональных умений педагога: рефлексивный компонент. *Ярославский педагогический вестник*. 2013. Т. 2 (Психолого- педагогические науки), № 2. С. 113–119.
2. Бондаренко, Т. *Педагогические условия формирования рефлексивной культуры у студентов*: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук.: спец. 13.00.08 “Теория и методика профессионального образования”. Челябинск, 1999.
3. Гуткина, Н. И. О психологической сущности рефлексивных ожиданий. В кн.: *Психология личности: теория и эксперимент*. М., 1982, С. 100 – 108.
4. Ерина, Е. Л. *Педагогические условия формирования рефлексивной позиции старшеклассников в учреждении дополнительного образования детей*: дис. канд. пед. наук. Магнитогорск, 2002. 199 с.
5. Маркина, Н. В. Взаимосвязь профессиональной востребованности педагогов и особенностей их жизненных сценариев в контексте профессионализма. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. 2017. № 3. С. 147–155.
6. Моросанова, В. И. *Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека*. Москва: Наука, 1998. 192 с.
7. Орлова, И. В. *Тренинг профессионального самопознания: теория, диагностика и практика педагогической рефлексии*: методическое пособие. Санкт-Петербург: Речь, 2006. 128 с.
8. Семенов, И. Н. Развитие профессиональной рефлексии специалистов по маркетингу. *Психология: историко-критические обзоры*, 1988. С. 28-29.
9. Слободянюк, Т. Б. Формування педагогічної рефлексії: здійснення системної регуляції у майбутніх педагогів з мистецтвознавства. *Наукові записки Малої академії наук України*, 2022. №1(23), С. 110–119. <https://doi.org/10.51707/2618-0529-2022-23-13>
10. Третяк, О. Педагогічна рефлексія у контексті професійної компетентності майбутнього вчителя початкової школи, фахівця з інклюзивної освіти. *Інноватика у вихованні*. 2020. Вип. 11(1). С. 144-152. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2020_11\(1\)_19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2020_11(1)_19)
11. Чаплак, Я. В., Чуйко, Г. В. Рефлексія як метакогнітивний феномен психології. *Psychological journal*. 2021. Volume 7, Issue 9 (53). С. 35-47.

References

1. Averina, M. N. Struktura obshheprofessional'nykh umeniy pedagoga: reflektivnyy komponent. *Jaroslavskij pedagogicheskij vestnik*. 2013. T. 2 (Psikhologo- pedagogicheskie nauki), # 2. S. 113–119.
2. Bondarenko, T. *Pedagogicheskie uslovija formirovaniya reflektivnoj kul'tury u studentov*: avtoref. dis. na soiskanie uch. stepeni kand. ped. nauk.: spec. 13.00.08 “Teorija i metodika professional'nogo obrazovanija”. Cheljabinsk, 1999.
3. Gutkina, N. I. O psichologicheskoy sushhnosti reflektivnykh ozhidaniy. V kn.: *Psichologija lichnosti: teorija i jeksperiment*. M., 1982. S. 100 – 108.
4. Erina, E. L. *Pedagogicheskie uslovija formirovaniya reflektivnoj pozicii starsheklassnikov v uchrezhdenii dopolnitel'nogo obrazovanija detej*: dis. kand. ped. nauk. Magnitogorsk, 2002. 199 s.
5. Markina, N. V. Vzaimosvjaz' professional'noj vostrebovannosti pedagogov i osobennostej ih zhiznennykh scenarijev v kontekste professiogeneza. *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta*. 2017. # 3. S. 147–155.
6. Morosanova, V. I. *Individual'nyj stil' samoreguljacji: fenomen, struktura i funkcii v proizvol'noj aktivnosti cheloveka*. Moskva: Nauka, 1998. 192 s.
7. Orlova, I. V. *Trening professional'nogo samopoznaniya: teorija, diagnostika i praktika pedagogicheskoy refleksii*: metodicheskoe posobie. Sankt-Peterburg: Rech', 2006. 128 s.
8. Semenov, I. N. Razvitie professional'noj refleksii specialistov po marketingu. *Psichologija: istoriko-kriticheskie obzory*, 1988. S. 28-29.
9. Slobodianiuk, T. B. Formuvannia pedahohichnoi refleksii: zdiisnennia systemnoi rehuljatsii u maibutnikh pedahohiv z mystetstvovnavstva. *Naukovi zapysky Maloi akademii nauk Ukrainy*, 2022. №1(23). S. 110–119. <https://doi.org/10.51707/2618-0529-2022-23-13>
10. Tretiak, O. Pedahohichna refleksiiia u konteksti profesiinoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia pochatkovoi shkoly, fakhivtsia z inkliuzyvnoi osvity. *Innovatyka u vykhovanni*. 2020. Vyp. 11(1). S. 144-152. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2020_11\(1\)_19](http://nbuv.gov.ua/UJRN/inuv_2020_11(1)_19)
11. Chaplak, Ya. V., Chuiko, H. V. Refleksiiia yak metakohnityvnyi fenomen psykhologhii. *Psychological journal*. 2021. Volume 7, Issue 9 (53). S. 35-47.